

Н.В. Заверико

ORCID id 0000-0001-7533-9031;

Т.Г. Соловйова

ORCID id 0000-0003-3676-7978

ВИХОВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ У ШКОЛЯРІВ ЯК УМОВА РОЗВИТКУ ІНКЛЮЗИВНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

У статті розглядаються проблеми виховання толерантності у школярів інклюзивних класів до дітей з особливими освітніми потребами, аналізуються результати пілотного дослідження ставлення до спільного навчання дітей, батьків та педагогів. Результати дослідження показали, що для успішної інтеграції дітей з особливими потребами дуже важливим є ставлення до них, як педагогів, так і дітей та їхніх батьків. Формування толерантності до навчання дітей з особливими потребами вимагає системної роботи з педагогами, дітьми, батьками як дітей «норми», так і дітей з обмеженими освітніми можливостями. Особлива увага повинна приділятися підготовці педагогів до інклюзивної освіти, оскільки навчання «особливих» дітей вимагає володіння методиками навчання дітей з різними нозологіями, зміни підходів до оцінювання результатів навчальної діяльності учнів, систематичної роботи з дитячим та батьківським колективами щодо прийняття таких учнів у свою спільноту. Складовою виховання толерантності є робота з дітьми з особливими потребами та їхніми батьками щодо зміни споживацького ставлення до життя та оточуючих.

Ключові слова: виховання толерантності, діти з особливими освітніми потребами, інклюзивна освіта, інклюзивний освітній простір, інклюзія, толерантність, школярі.

© Заверико Н.В., Соловйова Т.Г., 2018

Постановка проблеми. Останнім часом інклюзивна освіта в Україні набуває розвитку: питання інклюзії активно досліджуються науковцями; на законодавчому рівні створюється певне підґрунтя для запровадження інклюзивного навчання; спостерігається підвищення інтересу до інклюзії з боку самих людей з інвалідністю. Все це зумовлено євроінтеграційним напрямком руху України, прагненням держави та суспільства зменшити дискримінацію та забезпечити реалізацію прав людей з інвалідністю, зокрема, права дітей з обмеженими можливостями на отримання якісної освіти за місцем проживання.

На даний час в Україні відкриваються класи і школи з інклюзивним навчанням, здійснюється підготовка педагогічних працівників для такої роботи, створено нову посаду — асистент вчителя інклюзивного класу, який має забезпечувати особистісно орієнтоване спрямування навчально-виховного процесу. Втім, роботі з класними колективами, в осередку звичайних школярів, не приділяється достатньо уваги. На нашу думку, саме толерантне ставлення до відмінностей між людьми може стати необхідним підґрунтям для успішного впровадження інклюзії. Тобто недостатньо підготувати педагога та забезпечити інклюзію на рівні законодавства, необхідно ретельно підготувати «безпосереднє оточення»

дитини з особливими потребами, бо саме діти, школярі, по суті, формують інклюзивний простір, і для того щоб дитина з порушеннями розвитку психологічно комфортно почувала себе у класі, інші діти також мають почуватися комфортно. Саме для досягнення цього «почуття комфорту» вважаємо за доцільне говорити про виховання толерантності як основи спільного навчання дітей, які дуже відрізняються одне від одного.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Класики педагогічної науки, зокрема: Я. Коменський, В. Сухомлинський, М. Монтессорі, К. Ушинський та багато інших, — приділяли увагу вивченню питань толерантного ставлення до відмінностей між людьми. Виховання толерантності стало предметом дослідження багатьох сучасних науковців — О. Гриви, С. Авраменко, О. Волошиної, Я. Довгополової, О. Романової та ін. Отже, феномен толерантності був і залишається предметом досліджень багатьох відомих вчених. Представники різних галузей науки розглядають його крізь призму філософії (Д. Зінов'єв, В. Лекторський), психології (А. Асмолов, К. Бондарєва, І. Вільш), соціології (Дж. Мід, Г. Бутігін, А. Пелин, Н. Паніна), педагогіки (І. Зверєва, С. Бурдіна, Д. Колесов, О. Грива) та ін. Дещо інший відтінок значення толерантності спостерігається у медичних науках, для них

толерантність — це певна стійкість, витривалість, відсутність або ослаблення реагування на будь-який несприятливий фактор у результаті зниження чутливості до його впливу (Степанов С.С., 2005).

У світлі останніх подій в Україні, пов'язаних з військово-політичним конфліктом, проблемою міграції населення тощо, вивчення питань толерантності відбувається передусім у соціокультурній та політичній площині. Багато праць присвячено дослідженню проблем полікультурного середовища, міжетнічної нетерпимості та пошукам шляхів нейтралізації останньої. У цій статті ми намагаємось розглянути толерантність у дещо іншому ключі, а саме: як основу, підґрунтя для створення інклюзивного освітнього середовища. На нашу думку, підготовка школярів, зокрема виховання у них толерантного ставлення до відмінностей між людьми, є однією з головних умов впровадження інклюзії.

Інклюзія та питання її впровадження у загальноосвітні навчальні заклади є предметом вивчення науковців багатьох галузей. Т. Лорман, Дж.М. Депплер, К. Рейсвейк та інші відомі вчені розглядають інклюзію як єдино можливу на сьогодні концептуальну модель освіти для всіх дітей, у тому числі з особливостями розвитку. Серед українських науковців особливу увагу означеним питанням приділяють В. Бондар, А. Колупаєва, Т. Сак, Ю. Найда та інші, які на фундаментальному рівні обґрунтовують основи інклюзивної освіти, розглядають інклюзію як стратегію міжнародного й українського законодавства та прогресивну стратегію розвитку суспільства; Л. Будяк, З. Ленів розкривають питання методичного забезпечення інклюзивного навчання; Н. Софій, В. Бойко, Т. Скрипник розглядають питання психолого-педагогічного супроводу означеного процесу.

Разом з тим недостатньо вивченим залишається питання підготовки школярів до взаємодії з однолітками з особливими потребами, зокрема виховання у них толерантності. Причому це стосується дітей як з «нормою», так і особливих. Тому, **метою нашої статті** є висвітлення особливостей виховання толерантності школярів як умови розвитку інклюзивної освіти в Україні.

Виклад основного матеріалу. Поняття толерантності достатньо широко трактується у сучасній науці. Окрім певних відмінностей у його визначенні різними науковими галузями, толерантність по-різному розглядається і представниками різних народів. Так, в англійській мові толерантність означає «готовність і здатність без протесту сприймати особистість або річ», у французькій — «повагу до свободи іншої людини, її наряду думок, поведінки, політичних і релігійних поглядів»; у східних народів значення толерантності ближче до терпимості, великодуш-

ності, готовності до примирення. Разом з тим І. Зверева зазначає, що попри певні відмінності поняття «толерантність» присутнє в усіх мовах, чим відбиває «...інтуїтивне сприйняття єдності людства, взаємозалежності всіх від кожного і кожного від усіх...» (Зверева І.Д., 2013, с. 404). Отже, толерантність має стати основою для взаємодії: міжрасової, міжнаціональної, міжособистісної.

З точки зору філософії толерантність розглядається як умова виживання людства взагалі. Тобто світ є настільки різноманітним, що співіснування розбіжностей і протиріч є неминучим (Мотуз Т.В., 2016, с. 156). У соціології толерантність визначається як терпимість до іншого світогляду, способу життя, поведінки і звичаїв. У психології одне з визначень толерантності передбачає інтегральну характеристику індивіда, що визначає його здатність в проблемних і кризових ситуаціях активно взаємодіяти із зовнішнім середовищем з метою відновлення своєї нервово-психічної рівноваги, успішної адаптації, недопущення конфронтації і розвитку негативних взаємин із собою і навколишнім світом.

У цій статті ми спираємося на визначення толерантності, запропоноване І. Зверевою: «Толерантність — здатність бачити в іншій людині саме іншу — носія інших цінностей, логіки мислення, інших норм поведінки, усвідомлення її права бути іншою, відмінною...» (Зверева І.Д., 2013, с. 404). З огляду на об'єктивні фізичні та/або психічні відмінності дітей з обмеженими можливостями розуміння толерантності як здатності усвідомлювати право людини бути «іншою» здається нам ключовим щодо впровадження інклюзії.

Інклюзивна соціальна політика як один з пріоритетних напрямків розвитку суспільства передбачає повне включення людини з інвалідністю в активне суспільне життя з самого дитинства. Останнім часом значна увага у нашій країні приділяється впровадженню інклюзії у процеси навчання та виховання підростаючого покоління. Згідно з наказом МОН України «Про проведення науково-педагогічного експерименту “Розвиток інклюзивного освітнього середовища у Запорізькій області”» від 15.07.2016 р., в рамках пілотного проекту Благодійного фонду Порошенка щодо розвитку інклюзивного освітнього середовища у Запорізькій області, спрямованого на розроблення науково-організаційних засад практичного впровадження інклюзивної освіти, апробацію структурно-організаційної моделі інклюзивного освітнього середовища, сприяння соціальній інтеграції дітей з особливими освітніми потребами, у вересні 2016 року стартував науково-педагогічний експеримент «Розвиток інклюзивного освітнього середовища у Запорізькій області». Статус експерименталь-

них отримали 11 загальноосвітніх закладів Запорізької області. У рамках експериментального проекту заплановано розробити і апробувати таку модель упровадження інклюзивної освіти в регіоні, завдяки якій всі ЗНЗ Запорізької області будуть готові прийняти на навчання дітей з особливими освітніми потребами (Лупінович С.М., 2016).

На думку Т. Лормана (Лорман Т., 2011, с. 26), одного з найвідоміших вчених у даній галузі, інклюзія — це повне залучення всіх учнів до всіх аспектів навчання та шкільного життя, незалежно від наявності тих чи інших індивідуальних відмінностей. Масові школи мають бути чутливими до потреб усіх учнів. Тобто підкреслюється, що в умовах інклюзії діти з особливими освітніми потребами стають повноправними учасниками освітнього процесу. Діти без особливих освітніх потреб залишаються такими ж повноправними. Отже, інклюзивне освітнє середовище — це середовище для всіх дітей без винятку.

А. Колупаєва та інші автори (Колупаєва А.А., 2012, с. 34) визначають інклюзивну освіту як систему освітніх послуг, що ґрунтується на принципі забезпечення основного права дітей на освіту та права навчатися за місцем проживання, що передбачає навчання дитини з особливими освітніми потребами, зокрема дитини з особливостями психофізичного розвитку, в умовах загальноосвітнього закладу. Зрозуміло, що організація такого освітнього середовища потребує серйозних зусиль з боку освітян та суспільства в цілому.

Теоретичний аналіз проблеми дав змогу визначити загальні умови, що забезпечують успішну інклюзію у загальноосвітній школі. До таких умов відносимо інформаційно-методичну, педагогічну, правову, психологічну готовність всіх учасників навчального процесу до впровадження та підтримки інклюзивної системи навчання. Під учасниками навчального процесу розуміємо дітей, їхніх батьків, педагогічний колектив, адміністрацію школи. Правове підґрунтя забезпечується МОН України на державному рівні та департаментами освіти у регіонах. Кожна із зазначених умов потребує детального вивчення та удосконалення.

Наше дослідження передбачало вивчення проблеми толерантності, яка є складовою психолого-педагогічної готовності учасників навчального процесу і необхідним підґрунтям для впровадження інклюзії. Вважаємо, що толерантність має культивуватися як у школярів, так і у педагогів сучасної школи.

Від загального прийняття педагогом концепції інклюзії, від його толерантного ставлення до дітей з особливими потребами та їх батьків прямо залежить успішність даного процесу. Науковці стверджують, що більшість педагогів в Україні наразі негативно або нейтрально ставляться до інклюзивної освіти (Соловйова Т.Г.,

2016, с. 175). На думку І. Яковлевої (Яковлева І.М., 2015), для педагога, який працює з дітьми з особливими потребами, важливими передусім є такі якості: готовність до надання допомоги, милосердя, емпатія, толерантність та педагогічний оптимізм.

З огляду на вищесказане першою умовою виховання толерантності у школярів є формування толерантності у педагогів. Відсутність толерантного ставлення вчителя до відмінностей між учнями не дасть можливості виховати толерантність у школярів. На жаль, традиційна школа сьогодні орієнтована переважно на «середньостатистичну» дитину. Методи й умови навчання, критерії оцінювання успішності вважаються універсальними і застосовуються відповідно. Оцінювання у балах виявляється єдино можливим у сучасних умовах. Звичайно, у такій ситуації дитина з особливими освітніми потребами потрапляє у задалегідь не вигідні умови: за відсутності задоволення її особливих потреб отримати високі бали неможливо. Відсутність високих балів, в свою чергу, знижує вірогідність толерантного ставлення до дитини. Отже, формування толерантного ставлення педагогів до дитини з особливими потребами, незалежно від її успішності у навчанні, є одним з найважливіших завдань у процесі розвитку інклюзивної освіти.

Наступною умовою виховання толерантності школярів є толерантність батьківської спільноти. За даними сучасних досліджень, батьки дітей «з нормою» часто негативно ставляться до інклюзивного навчання. У батьків превалює думка, що увага вчителя буде зосереджена на дітях з особливими потребами, тим самим будуть порушені права інших дітей на якісну освіту. Крім того, вони вважають, що присутність у класі дитини з порушеннями розвитку відволікатиме і вчителя, і дітей від навчального процесу. Таке ставлення до дітей з особливими потребами з боку батьків зумовлює і відсутність толерантності у дітей.

Необхідно також згадати і про проблеми толерантного ставлення з боку самих дітей з особливими потребами та їхніх батьків до інших учасників навчального процесу. Як свідчать дослідження, цій категорії осіб часто притаманне споживацьке ставлення до життя та позиція «мені всі винні». Це пов'язано з цілою низкою причин, серед яких об'єктивні (попередні роки тотальної сегрегації, традиційне сподівання на соціальну допомогу) та суб'єктивні (індивідуальні особливості, риси характеру, небажання взяти на себе відповідальність). За таких обставин відсутність толерантності у сімей, які виховують дитину з особливими потребами, провокуватиме зниження толерантності і в інших учасників навчального процесу. Таким чином, одночасно з вихованням толерантності у школярів необхідно виховувати толерантність у їх батьків, педагогів, дітей з особливими

освітніми потребами та їх сімей. На нашу думку, тільки такий комплексний підхід забезпечить ефективність виховання толерантності у сучасних школярів.

З метою визначення рівня толерантності підлітків загальноосвітніх шкіл до їх однолітків з особливими освітніми потребами було проведено пілотне дослідження проблеми на базі загальноосвітніх навчальних закладів м. Запоріжжя. У дослідженні взяли участь 86 підлітків, учнів 8 класів. Як діагностичний інструментарій було використано інтерв'ювання та експрес-опитувальник «Індекс толерантності» (Г. Солдатова, О. Кравцова).

Запитання для інтерв'ю добирались з урахуванням проблеми і були пов'язані з інклюзією. Школярам було запропоновано низку запитань, які стосувались їх ставлення до проблем інвалідності, людей з особливими освітніми потребами та можливостей спільного навчання.

Перше запитання ставилося без попереднього пояснення теми опитування. Це було зроблено для отримання неупереджених відповідей та мало на меті взагалі визначити, чи замислювались підлітки над проблемою рівних можливостей. Так, на запитання «Чи вважаєте Ви можливим спільне навчання всіх дітей незалежно від будь-яких відмінностей?» більшість підлітків (83,72 %), не замислюючись відповідали: «Так, звичайно». Втім, коли запитання уточнювалось і до відмінностей відносили інвалідність, відповіді суттєво змінювались: лише 39,53 % підлітків вважали можливим спільне навчання; близько третини (32,56 %) відповідали, що це неможливо; 27,91 % зауважували, що тільки за певних умов спільне навчання здається їм можливим. До умов відносили насамперед характер порушення розвитку дитини, тобто якщо порушення інтелектуального характеру або психічні вади — спільне навчання неможливе, а при порушенні фізичного розвитку, причому не дуже складному, — інклюзія цілком реальна.

Перед наступними запитаннями підліткам роз'яснили значення термінів «інклюзія», «інклюзивна освіта», «інвалідність» та «діти з особливими освітніми потребами».

На запитання стосовно можливостей дружніх стосунків між дітьми, які мають суттєві відмінності у стані здоров'я та розумового розвитку, більшість (74,42 %) знову відповідали, що це можливо. Утім, на запитання «Чи хотіли б Ви особисто дружити з дитиною з особливими потребами?» 77,91 % відповідали: «Ні» або «Не знають, не замислювались». З них близько половини пояснили свої відповіді тим, що відчувають страх, ніяковість та інші неприємні почуття перед людиною з інвалідністю. Лише 22,09 % підлітків відповідали, що, мабуть, дружили б з дитиною з особливостями розвитку. Серед останніх більшість — дівчата.

Запитання «Чи мають право діти з розумовою відсталістю на навчання за місцем проживання?» викликало певну дискусію та спір. Лише 25,58 % дітей відповідали, що «так, мають»; 36,05 % достатньо категорично заперечили це право, пояснюючи це тим, що дитина з розумовою відсталістю буде заважати навчальному процесу, вчитель приділятиме увагу лише їй, а це порушує права дітей «з нормою»; 38,37 % не змогли визначитись, зважали на глибину порушення розумового розвитку та те, що дитині самій буде психологічно некомфортно серед звичайних підлітків.

Наступне запитання стосувалося зовнішнього вигляду дитини з інвалідністю: «Чи має для Вас значення, як виглядає дитина з порушенням розвитку, якщо ви будете навчатися разом?» Відповіді розподілились таким чином: 70,93 % відповідали: «Не має значення». Інші 29,07 % відповідали: «Так, це вплине на моє ставлення» або «Не знаю». Після цього підліткам було запропоновано міні-лекцію, в якій коротко охарактеризовано основні порушення та особливості зовнішності дітей з різними вадами розвитку, а потім знову поставлено це запитання. Відповіді змінились: тепер вже тільки 46,51 % відповідали, що все ж таки «зовнішність не має значення», а інші змінили свої відповіді на «не знаю» або «це вплине на моє ставлення».

На запитання «Як, на Вашу думку, поставляться Ваші батьки до інклюзії?» майже половина (44,19 %) респондентів відповідали, що не знають, ніколи про це не розмовляли. Це опосередковано свідчить про неухвагу суспільства до проблеми дискримінації людей з інвалідністю. 17,44 % відповідали, що батьки точно були б проти; 26,74 % опитаних зазначили, що залежно від того, «яка саме дитина з особливими потребами буде навчатися», і лише 11,63 % впевнені, що батьки не будуть проти.

Відзначимо два факти, які заслуговують на окрему увагу: по-перше, виявлено дуже низьку обізнаність підлітків щодо проблеми інвалідності та людей з особливими потребами; по-друге, дівчата відповідали більш емоційно, ніж хлопці, втім, незважаючи на те, що більшу толерантність в цілому виявляли дівчата, більш нетерпимими виявились також респонденти жіночої статі. 3,49 % опитаних, серед яких лише дівчата, виявили найбільшу нетерпимість до людей з особливими потребами. Це відобразилось у категоричних, ворожих відповідях на низку запитань. Обидва ці факти свідчать про необхідність виховання толерантності у підлітків загальноосвітньої школи як важливої умови впровадження інклюзії у національну систему освіти.

Тестування за експрес-діагностикою «Індекс толерантності» показало такі результати: кількісний аналіз — високий рівень толерантності виявлено у 19,77 % респондентів, середній — у 48,84 %, низький — у 31,39 %. Якісний аналіз також пока-

зав найнижчі бали саме за шкалою «соціальна толерантність». Отже, близько третини підлітків мають низький рівень толерантності, зокрема соціальної, що свідчить про відсутність готовності школярів до впровадження інклюзії в освіту.

На основі проведеного дослідження було розроблено рекомендації з виховання толерантності у школярів загальноосвітньої школи, а саме:

- загальноосвітнім навчальним закладам необхідно цілеспрямовано формувати толерантне ставлення школярів до відмінностей між людьми (розробляти та впроваджувати програми, які передбачатимуть уроки толерантності, класні години, присвячені даній темі, спеціалізовані тренінги, волонтерську діяльність школярів тощо);
- для виховання толерантності школярів необхідною є тісна співпраця з сім'єю, проведення роз'яснювальної роботи серед батьків (тематичні класні збори та спільні групові заняття, індивідуальна робота);
- педагоги мають демонструвати толерантне ставлення до відмінностей між людьми та негативне ставлення до проявів дискримінації;
- інклюзія має впроваджуватись починаючи вже з дошкільних навчальних закладів;
- у випадках, коли інклюзія впроваджується у середню ланку школи, необхідно ретельно готувати інклюзивне навчальне середовище для запобігання ускладнень, пов'язаних з грубим порушенням прав дитини на якісну освіту та гідне ставлення (формування соціально-психоло-

гічної готовності до інклюзії всіх учасників навчального процесу, створення умов (забезпечення пристроями, обладнанням тощо) для навчання дітей з особливими потребами; спеціальна підготовка педагогів тощо).

Таким чином, проведене дослідження дало змогу зробити такі **висновки**. Виховання толерантності школярів загальноосвітнього навчального закладу є необхідною умовою впровадження та розвитку інклюзивної освіти в Україні. Під толерантністю стосовно людей з особливими потребами розуміємо здатність бачити в людині з інвалідністю саме іншу людину, а не її інвалідність — людину іншої зовнішності, поведінки, носія інших цінностей, логіки мислення, усвідомлення її права бути іншою, відмінною. До особливостей виховання толерантності у школярів відносимо цілеспрямований і комплексний характер такого виховання (робота з сім'ями, педагогами, однолітками), недопущення проявів дискримінації стосовно людей з інвалідністю, організацію практичного досвіду спілкування та взаємодії дітей зі звичайним і особливим розвитком, формування толерантного ставлення самих дітей з особливими освітніми потребами та їх сімей до інших учасників навчально-виховного процесу.

Перспективним напрямком подальших науково-практичних досліджень у даній сфері вважаємо розробку та впровадження програм формування та розвитку толерантності школярів загальноосвітньої школи, які включатимуть визначені особливості.

ДЖЕРЕЛА

1. Большая психологическая энциклопедия. Толерантность. [Электронный ресурс] / С.С. Степанов. — 2005. — Режим доступа : <http://psychology.academic.ru/2664>
2. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери / за заг. ред. І.Д. Звереві. — 2-ге вид. — Київ, Сімферополь : Універсум, 2013. — 536 с.
3. Інклюзивна освіта — рівень свідомості нації. Досвід. Перспективи. Результати. Навігатор для педагога по інклюзивній освіті [Електронний ресурс]. — Запоріжжя, 2016. — Режим доступу : <http://zw.ciit.zp.ua/index.php>
4. Інклюзивна освіта. Підтримка розмаїття у класі : практич. посіб. / [Тім Лорман, Джоан Деспелер, Девід Харві] ; пер. з англ. — К. : ТОВ «Видавничий дім «Плеяди»», 2011. — 296 с.
5. Мотуз Т.В. Детермінація поняття «толерантність»: соціально-гуманітарний дискурс / Т.В. Мотуз // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки. — 2016. — № 133. — С. 155–159.
6. Основи інклюзивної освіти : навч.-метод. посіб. / за заг. ред. А.А. Колупаєвої. — К. : А.С.К., 2012. — 308 с.
7. Соловійова Т.Г. Підготовка школярів до взаємодії з однолітками з особливими потребами / Т.Г. Соловійова // Актуальні проблеми соціальної педагогіки та соціальної роботи : зб. наук. пр. Кам'янець-Подільського національного університету. — 2016. — С. 174–184.
8. Терещенко К.В. Толерантність персоналу в контексті розвитку організаційної культури інноваційних і традиційних закладів освіти / К.В. Терещенко // Організаційна психологія. Економічна психологія. — 2015. — № 1. — С. 140–147.
9. Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності : зб. матеріалів III Міжнар. наук.-теорет. конф. (19–20 травня 2011 року) : / за заг. ред. П.Ю. Сауха. — Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. — 324 с.

10. Яковлева И.М. Подготовка педагогов к реализации инклюзивного образования [Электронный ресурс] / И.М. Яковлева // Инклюзивное образование: методология, практика, технологии. — Режим доступа : http://psyjournals.ru/inclusive_edu/issue/44260_full.shtml
11. Polat F. (2011). Inclusion in Education: A Step towards Social Justice. *International Journal of Educational Development* 31(1), 50–58. <https://doi.org/10.1016/j.ijedudev.2010.06.009>

REFERENCES

1. Bolshaia psikhologicheskaiia entsiklopediia. Tolerantnost [Big Psychology Encyclopedia. Tolerance] [Elektronnyi resurs] / S.S. Stepanov. — 2005 (in Russian). <https://psychology.academic.ru/2664>
2. Entsiklopediia dlia fakhivtsiv sotsialnoi sfery. — 2-he vydannia [Encyclopedia for Specialists in Social Sphere. — 2nd edition]. / Za zah. red. I.D. Zvierievoi. — Kyiv, Simferopol : Universum, 2013. — 536 s. (in Ukrainian).
3. Inkluzivna osvita — riven svidomosti natsii. Dosvid. Perspektyvy. Rezultaty. Navigator dlia pedahoha po inkluzivnii osviti [Inclusive Education — Level of National Consciousness. Experience. Future perspectives. Results. Navigation for Inclusive Education Pedagogue]. [Elektronnyi resurs]. — Zaporizhzhia, 2016 (in Ukrainian). <http://zw.ciit.zp.ua/index.php>
4. Inkluzivna osvita. Pidtrymka rozmaittia u klasi: prakt. posib. [Inclusive Education. Support of the Diversity within the Class: practical guide]. / [Tim Lorman, Dzhoan Deppeler, Devid Kharvi]; per. z anhl. — K. : TOV «Vydavnychi dim “Pleiady”», 2011. — 296 s. (in Ukrainian).
5. Motuz T.V. Determinatsiia poniattia tolerantnist: sotsialno-humanitarnyi dyskurs [Term Tolerance Determination: social and humanitarian discourse]. / T.V. Motuz // Visnyk Chernihivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu. Seriia: Pedahohichni nauky. — 2016. — № 133. — S. 155–159 (in Ukrainian).
6. Osnovy inkluzivnoi osvity: navchalno-metodychnyi posibnyk [Basis of Inclusive Education: scientific and methodical manual]. / za zah. red. Kolupaievoi A.A. — K. : «A.S.K.», 2012. — 308 s. (in Ukrainian).
7. Soloviova T.H. Pidhotovka shkoliariv do vzaiemodii z odnolitkamy z osoblyvymy potrebamy [School Students Training in Interaction with People with Special Needs]. / T.H. Soloviova // Zb. n. pr. «Aktualni problemy sotsialnoi pedahohiky ta sotsialnoi roboty» Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu, 2016. — S. 174–184 (in Ukrainian).
8. Tereshchenko K.V. Tolerantnist personalu v konteksti rozvytku orhanizatsiinoi kultury innovatsiinykh i tradytsiinykh zakladiv osvity [Employees Tolerance in Context of Development of Culture Organization within Innovative and Traditional Educational Institutions]. / K.V. Tereshchenko // Orhanizatsiina psykholohiia. Ekonomichna psykholohiia. — 2015. — №. 1. — S. 140–147 (in Ukrainian).
9. Tolerantnist yak sotsiohumanitarna problema suchasnosti: III Mizhnarodna naukovo-teoretychna konferentsiia (19–20 travnia 2011 roku): zb. materialiv [Tolerance as Social and Humanitarian Issue of Modern Times: 3rd International scientific conference]. / za zah. red. Saukha P.Yu. — Zhytomyr: Vyd-vo ZhDU im. I. Franka, 2011. — 324 s. (in Ukrainian).
10. Yakovleva I.M. Podgotovka pedagogov k realizatsii inkluzivnogo obrazovaniia [Training of Pedagogues in Implementing of Inclusive Education]. [Elektronnyi resurs] / I.M. Yakovleva // Inkluzivnoie obrazovaniie: metodologiia, praktika, tekhnologii (in Russian). http://psyjournals.ru/inclusive_edu/issue/44260_full.shtml
11. Polat F. (2011). 'Inclusion in Education: A Step towards Social Justice. *International Journal of Educational Development* 31(1), 50–58 (in English). <https://doi.org/10.1016/j.ijedudev.2010.06.009>

Заверико Н.В., Соловейова Т.Г.

ВОСПИТАНИЕ ТОЛЕРАНТНОСТИ У ШКОЛЬНИКОВ КАК УСЛОВИЕ РАЗВИТИЯ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В УКРАИНЕ

В статье рассматриваются проблемы воспитания толерантности у школьников инклюзивных классов к детям с особыми образовательными потребностями, анализируются результаты пилотного исследования отношения к совместному обучению детей, родителей и педагогов. Результаты исследования показали, что для успешной интеграции детей с особыми потребностями очень важно отношение к ним как педагогов, так и детей и их родителей. Формирование толерантности к обучению детей с особыми потребностями требует системной работы с педагогами, детьми, родителями как детей «нормы», так и детей с ограниченными образовательными возможностями. Особое внимание должно уделяться подготовке педагогов к инклюзивному образованию, поскольку обучение

«особенных» детей требует владения методиками обучения детей с разными нозологиями, изменения подходов к оцениванию результатов учебной деятельности, систематической работы с детским и родительским коллективами, направленной на принятие таких учеников в свое сообщество. Составляющей воспитания толерантности является работа с детьми с особыми потребностями и их родителями по изменению потребительского отношения к жизни и окружающим.

Ключевые слова: воспитание толерантности, дети с особыми образовательными потребностями, инклюзивное образование, инклюзивное образовательное пространство, инклюзия, толерантность, школьники.

N. Zaveryko, T. Soloviova

TEACHING TOLARANCE IN SCHOOLCHILDREN AS CONDITION OF INCLUSIVE EDUCATION DEVELOPMENT IN UKRAINE

The theoretical analysis of the problem has allowed determining the general conditions that ensure successful inclusion in a regular primary, secondary and high schools. Such conditions include informational, methodological, pedagogical, legal, and psychological readiness of all participants of the educational process to implement and support an inclusive educational system.

A pilot study has been carried out at educational institutions in the city Zaporizhzhia, Ukraine, in order to determine the level of tolerance of adolescents in secondary schools in relation to adolescents with special needs.

The express diagnosis testing "Tolerance Index" has been conducted. The results of quantitative analysis are the following: 19.77 % of respondents have the high tolerance level; 48.84 % fall into the middle range and the rest 31.39 % of adolescents belong to the group of low tolerance. Moreover, the qualitative analysis findings support these results — the lowest scores were found under the 'social tolerance' field.

Recommendations are developed for the tolerance improvements among primary, secondary and high school students based on the results of the abovementioned study:

- It is necessary to purposefully develop tolerant attitude of students towards differences between people (introduction and further development of programs that will consist of the lessons of tolerance, class lessons devoted to this topic, specialized trainings, volunteer activity of schoolchildren, etc.).*
- Close cooperation with the family is necessary for the improvement of students' tolerance.*
- Teachers should demonstrate a tolerant attitude towards differences between people and they should clearly express strong negative attitude towards any kind of discrimination.*
- Principles of inclusive education should be introduced in preschool educational institutions.*

Key words: teaching tolerance, children with special educational needs, inclusive education, inclusive educational environment, inclusiveness, tolerance, schoolchildren.

Стаття надійшла до редакції 17.03.2018

Прийнято до друку 23.03.2018